

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг катгышкан хевирнин назыны
четпээн уругларнын уруглар сады “Хунчугеш”

“КОРДУНГЕНИ”

№ 1 Педсовет хуралында

Протоколдун №

“БЫЖЫКТЫРГАНЫ”

МБХКХНЧУС д/с “Хунчугеш”

Эргелекизи _____ В.М.Седен-оол

Дужаал № _____

«ТЫВА ДЫЛ»

школа назыны четпээн албан черлеринге улуг болукке

тыва чугаа сайзырадырының чижек

ПРОГРАММАЗЫ

Тургузукчулары:

Л.Х.Ооржак, А.А.Монгуш

Башкызы: Монгуш А.К.

Хандагайты – 2023ч.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ БОЛГАШ ЭРТЕМ ЯАМЫЗЫ НАЦИОНАЛ
ШКОЛА ХӨГЖҮДЕР ИНСТИТУТ

Эртем-удурулга талазы-биле редактору: Шаалы А.С., НШХИ-туң улуг эртем ажылдакчызы.

Рецензентилери:

Программаның тайылбыр бижиин болгаш теориялыг кезээн НШХИ-туң тыва филология лабораториязының методизи Ооржак Л.Х., чижек календарь-тематиктиг планнаашкынны Кызыл хоорайның МБШНЧӨАЧ “Дугаары 30 уруглар садының” тыва дыл башкызы Монгуш А.А. тус-тузунда кылганнар.

Тайылбыр бижик

“Тыва чоннуң өртээ турбас национал өнчүзүнге болгаш алдын байлаанга оон төрөөн тыва дылы болгаш чаңчылчаан культуразы” хамааржыр [9]. Бөгүнгү амыдыралда ниитилелдин, өг-бүлениң ажил-херектеринде доктаамал хереглелде турар, төрөл угу бурун, байлак, чараш төрөөн тыва дылды өөренири, амгы болгаш келир салгалдарга арттырары хүннүң чугула айтырыы бооп турар.

Кандыг-даа чоннуң төөгүзүн, культуразын, кижилерниң тус-тузунда сагыш-сеткилиниң байдалын илередип чоруур ниитилел ужур-уткалыг, делгем ажыглалды күүседип чоруур чепсек – кижиниң төрөөн дылы. Төрөөн дыл – бүгү аймак чонну каш-каш салгалдарга чедир ёзу-чуруму, амыдыралчы көрүжү, бурун ужур-сагылгалары, уран салым-чаяяны-биле кады кадагалап арттырып каар үне. Ындыг болганда, төрөөн дылын өөренири, оон дылының культурлуг болурун чедип алыры, келир салгалдарга арттырып бээри кижини бүрүзүнүң хүлээлгези болур.

Төрөөн дылынга бодалдарны тода, чиге, чедимчелиг илередип шыдавайн баар, ёзу-чаңчылдарның ужур-утказын билбейн баар таварылгалар тургустунуп кээр. Ындыг байдалдар ие дылынга, бурун ёзу-чаңчылдарынга тоомча, хумага чок чоруктуң хараазындан тургустунуп турар.

Төрөөн дылынга ынакшылды, сонуургалды, хумаганы кижини долгандыр турар хүрээлел хевирлээр: бир-ле дугаарында өг-бүлези, школа назыны четпээн уруглар албан черлери, школа дээш о.ө.

Амыдыралдың хөгжүлдезиниң аайы-биле дыл чаа сөстөр-биле байып, утка-шынарын чидирип, ховар ажыглаттынып, эргижиреп – ядарап-даа турар, чаа сөстөр курлавыры-биле байып-даа чоруур. Бурунгу тыва сөстөрни курлавырже эгидип, кадагалап арттырбышаан, үениң агымы-биле тыптып кээп турар сөстөрни өөренип, тыва дылдың арыг болурун чедип алыры чугула апарган, чүге дээрге дылдың культуразы дээрге-ле чоннуң ниити культуразының кезээ болур.

«Дылдың культуразы» – ол болза аас болгаш бижимел чугааның чогуур хевирин-биле бодалдарны, сеткил-сагышты грамматика болгаш фонетика ёзугаар шын, лексика-семантика ёзугаар тода, стиль ёзугаар ылгалдыр болгаш чедингир дамчыдып илередип шыдаар кылдыр – ниити чоннуң литературлуг дылының дүрүмнерин шак ол хире хемчээлдиг кылдыр шингээди алыры болур... Төрөөн «дылының ниити дүрүмнерин, хүн бүрүде эң-не нептеренгей хереглеттинер нормаларны, аргаларны, сөстөрни кижини бүрүзү билген турар ужурлуг» деп филология эртемнериниң доктору, профессор Ш.Ч.Сат чугаалап чораан. [5, ар 130, 131].

Тыва Республиканың төвү Кызыл хоорайның өөредилге албан черлеринде, эң ылаңгыя, школа назыны четпээн уруглар организацияларында төрөөн дылын уругларга өөредириниң айтырыглары чидиг байдалда турар. Төрөөн дылынга хамаарылга, аңаа шын чугаалажып өөренириниң айтырыглары өг-бүлелерде аңгы-аңгы болуп турар: чамдык кижилер «Ону өөренигиниң ажыы чок, артык», а бир кезек улус «Төрөөн дылын билири

чугула» деп санап турар. Бүдүн аймак чонну төлээлеп чоруур, ниитилел ужур-уткалыг төрөөн дылын өөренири канчап-даа артык эвес болур ужурлуг. Бодунуң быжыг үзел-бодалын, туружун, ниити культуразын илередиринге төрөөн дылын, чонунуң төөгүзүн, ада-ызыгуур салгалын билири кончуг улуг ужур-дузалыг.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр, сөс курлавырын байыдар сорулгалыг программаны тыва чоннуң үндезин амыдыралынга даянып тургузарын чугулага албышаан, «Школа назыны четпээн уругларның тыва чугаазын сайзырадыр “Тыва дыл” деп чижек программа ажылдап кылдынган.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынче угланган программаны ажылдап кылып тура, авторлар ада-иениң болгаш күрүнениң чагыын, негелделерин хандыраарынга эргежок доктаал-саавырларны болгаш номнарны өөренип көргөн:

1. Закон Российской Федерации “О языках народов Российской Федерации” от 29.12.2012 г., № 273-ФЗ.

2. Закон Российской Федерации “О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального Закона “Об образовании в Российской Федерации”, от 03.2018 г., № 317-ФЗ.

3. Примерная основная образовательная программа дошкольного образования. Одобреное решением Федерального учебно-методического объединения по общему образованию (протокол от 20 мая 2015 г. №2/15).

4. Указ Президента РФ от 1 июня 2012 г. № 761 "О Национальной стратегии действий в интересах детей на 2012 - 2017 годы"

5. Постановление Главного государственного санитарного врача Российской Федерации от 15.05.2013 № 26 г. Москва «Об утверждении СанПиН 2.4.1.3049-13 «Санитарно-эпидемиологические требования к устройству, содержанию и организации режима работы дошкольных образовательных организаций».

6. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) от 30.08.2013 № 1014 г. Москва «Об утверждении Порядка организации и осуществления образовательной деятельности по основным общеобразовательным программам - образовательным программам дошкольного образования».

7. Конвенция о правах ребенка (от 20.11.1989).

8. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) от 20 сентября 2013 г. N 1082 г. Москва "Об утверждении Положения о психолого-медико-педагогической комиссии.

I. Өөрөдилге адырында школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва чугаа сайзырадырының айтырыглары

Кандыг-даа язы-сөөк кижиге төрөөн дылы чонунуң амыдырал-чуртталгазын, ёзу-чаңчылдарын, аас чогаалын, төөгүзүн өөрениринге, чараш мөзү-шынарлыг хамааты бооп хевирлеттинериниң чепсээ болуп чоруур. Төрөөн дылынга чугаалап, кижилер-биле харылзажып тура, уруглар бодунуң чонунуң ёзу-чаңчылдарының, чүдүлге-сүзүглелиниң үндезиннеринге

кижизиттинер, октаргай-делегей, бойдус дугайын ханы билип өөренир. Амылыг бойдус болгаш ниитилел аразында харылзааларны хайгаараар, билии делгемчиир.

Дыл – чоннуң өртек чок эртинези. Төрээн дылын хүндүлөп үнелээр чорук үндезин чоннуң салым-чолунга хамаарыштыр сагыш салышкынның эгези болур дээрзин уруглар бичиизинден медереп билип аар кылдыр тыва дыл Тыва Республиканың үндезин хоойлузунда күрүне дылы деп таныштырар, ук дылга хүндүткелди, ону салгалдарга арттырарының чугулазын, аңаа хумагалыг болурунуң дөзүн салып турар ыдык ырны сайгарар аргаларны өөренип көөрүн башкылар кичээнгейге алыр. Дыл чидер болза, нация чиде бээр дээрзин билиндирип, сагындырып чорууру чугула.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулгага хамаарыштыр чаа дилээшкынниг, чаа көрүүшкүннүг ажылдаары херек апарган. Чаш кижиниң угаан-медерелиниң сайзыралынга, бодалдарын хостуг дамчыдып өөрениринге, амыдыралче көрүжү ханы, делгем болурунга төрөөн дылы улуг салдарлыг. Чугаазы, шын, сөс курлавыры байлак болган тудум, кижиниң ниитилелге алдынып өөренири белен болур. Уругнуң хууда сайзыралынга, угаан медерелин байлакшыдарынга, чонунуң эрте-бурунгу чаагай чаңчылдарын өөрениринге, чери-чурту, чону дээш амы-хуунуң чоргааралын, ынакшылын бедидеринге, бот-медерелин делгем, ханы болдуарынга төрөөн дылды өөрениринге ада-иени, аныяк-өскенни суртаалдаары чугула херек апарган. Чугаа культуразы бичии кижини хевирлээриниң, кижизидилгениң бир чугула угланышкыны.

Бичии уруг бодунун төрөөн дылын эки билир кылдыр өөренир. Уруг бичиизинде утказын билип, сактып алганы сөстөрни дүрген шингээдип, сөс курлавырынга ажыглаан тудум, ооң чугаазы хүн бүрүде сайзыраар. Уруглар сөстөрни шын адаарын, чугаага ажыглаарын ону долгандыр ниитилелден көрүп, дыңнап, улуг улустуң чижээнден өөренир. Ада-иениң уруглары-биле харылзаазы кошкак болган тудум, уругларның аас чугаазы чедир сайзырал албайн баар дээрзин амыдырал бадыткап турар. Ада-иелер уруглары-биле хөй чугаалашпас, оларга планшет, компьютер-биле ойнаарын чөпшээреп турар. Уруглар колдуунда компьютер оюннарынга хаара туттуруп турар апарган. Ооң уржуундан бичии улустуң дыл-домаа чегей, долгандыр турар чүүлдерни шингээдир кичээнгейи кошкак, хостуг чугаалажышкынның аргаларын болгаш дылдың шын нормаларын четче эвес шингээдип ап турар.

Төрөөн дылын эки билири өске дылдарны шингээдириниң өзээ болур. Уругнуң угаан-медерел, мөзү-шынар болгаш мага-бот сайзыралынга, кижилер аразынга харылзаа тудуп өөрениринге ада-иениң, школа назыны четпээн албан черлерниң кижизидикчи, школаларның башкыларының демниг ажылы, сырый харылзаазы кончуг улуг ужур-уткалыг. Бичии уругларның төрөөн (тыва) дылынга хамаарылгазының тодарадырап кээри ук ажылдан кончуг хамаарылгалыг болур. Төрөөн дылының арыг чаражын, байлаан, хөй уткалыг чажыт аргаларын билири дээрге кижиниң ниити культуразының бедин, чугаазының чедимчелиин илередип турары ол болур.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва дылды өөредир айтырыглар ниити өөредилгениң уругларга төрөөн дылын өөредириниң эге таваан салып турар.

ТР-ның ШНЧУАЧ-ге тыва дыл өөредириниң айтырыы кончуг чидиг байдалда, ылаңгыя ӨФКС-ның негелделерин күүседиринге хамаарышкан тускай тыва дылды өөредир программа чок болганындан кижизикчи башкыларның мурнунда шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар тургустунуп турар: тыва чугаа сайзырадырының чаа программазын, ук программага дүүштүр өөредилге-методиктиг номнарны ажылдап кылыры; уругларның назы-харынга дүүштүр чараш утка-шынарлыг номнар үндүрүтглези дээш о.ө. Уругларның тыва чугаазын сайзырадырының талазы-биле ӨФКС негелдезинге дүүштүр ажылдап кылырын “Тыва дыл” деп программаны тургузарын авторлар оралдашкан.

II. Программа “Тыва дыл”

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге (ШНЧУАЧ) таарыштыр ажылдап кылдырган “Тыва дыл” деп чижек программаны өөредилге адырында ШНЧУАЧ угландырган өскерилгелерни болгаш негелделерни өөренип тургаш, ажылдап кылган.

Программа школа назыны четпээн уругларга тыва дылды, харылзаалыг чугааны өөредир, төрөөн дылынга хумагалыг чорукту чажындан эгелеп өөредир, чугаа культуразынга кижизидер, дыл-домаан сайзырадыр сорулганы салгаш, ажыл-чорудулганы чоннуң бурунгу амыдыралынга даянып өөренип көөрүн чугулага алган.

ӨФКС-тың негелделерин күүседиринче, өөредилгениң шынарының түңнелдерин чедип алырынче ШНЧУАЧ угланыышкыннарының беш адырларын (социально-коммуникативное, познавательное, речевое, художественно-эстетическое, физическое) тыва аян-хөөнче кирип ажылдаарын авторлар оралдашкан. Программада салдырган сорулгалар, ажыл-чорудулганың хевирлери ӨФКС-тың уругларның чугаазын сайзырадыр негелделерниң, чедип алып түңнелдерниң эге таваан тургузуп турар.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң, эге болгаш ортумак школаның өөредилгелиг, кижизидилгелиг айтырыгларның аразында сырый холбаалыын чугулага алгаш, кижизидикчи башкы бодунуң ажыл-чорудулгазын программаның сүмелээнин өөренип көрүп, таарымчалыын шилип ап, эдилгелиг, чазылгалыг ажылдаар апаары билдингир.

Программаның кол **сорулгазы:** тыва чоннуң уруглар кижизидилгезиниң дуржулгазынга даянып, школа назыны четпээн уругларның тыва чугаазын хар-назыныга дүүштүр сайзырадыр ажыл-чорудулганы боттандыраарынга база башкыларга методиктиг дуза көргүзериниң таарымчалыг байдалдарын ажылдап кылыры.

Сорулганы боттандыраарының ажыл-чорудулгазы:

ШНЧУАЧ-га уругларның төрөөн дылын өөрениринге сонuurгалыын оттурар байдалдарны өөренип көөр.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга өөредилгелиг, кижизидилгелиг ажыл-чорудулганы таарымчалыг эрттиреринге эргежок медээлерни чыып ажылдаар.

Уругларның назы-харын барымдаалап, чонунуң амыдыралының, күш-ажылының чаңчылчаан хевирлерин өөретпишаан, төрөөн чериниң бойдус чурумалын, туружунуң онзагайы таныштырып, чугаа сайзырадыр ажылдар-биле холбап өөредирин кичээнгейге алып, шилилгелиг ажылдаар арга-методтарны өөренир.

Тыва чоннуң амыдыралын уругларга таныштырып, аас чугаазын сайзырадырынга тыва улустуң оюннарын кириштирер аргаларны ажылдаар.

Уругларның угаан-медерели сайзыраңгай, тыва сөс курлавыры байлак, чедингир болурунче угланган мергежилгелерни ажылдап кылыр.

Төрөөн дылынга ынакшылдыг, сонuurгалдыг, хумагалыг кижини хевирлээриниң талазы-биле ажыл-чорудулганың түңнелдерин илередириниң аргаларын ажылдап кылыры.

II.1. Программаның принциптери болгаш кижизидилге ажыл-чорудулгазының угланыышкыннары

Программаны ажылдап тура, дараазында принциптерни чугулга алырын кичээнгейге алган [2]:

- ✓ уругларның сайзыралынга школа назыны четпээн үезиниң онзагайын деткириниң принциви;
- ✓ чаш назынның үнезин болгаш кайгамчык чаражын кадагалап арттыларының принциви;
- ✓ уругну хөй-ниити амыдыралынга белеткээриниң принциви;
- ✓ уругларның ажыл-чорудулгазын хар-назын барымдаалап сайзырадып өөредириниң принциви;
- ✓ уругларның чугаазын сайзырадырын практика кырынга идепкейжидер принцип;
- ✓ интеграция, чаңчылчаан, ниити бөлүктөөн тематиктиг планнаашкынга даянып чорудар принцип;
- ✓ ажыл-чорудулганың аңгы-аңгы хевирлерин ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр чорудары болгаш аңаа уругларның болгаш ада-иелерниң идепкейлиг киржилгези-биле кады ажылдажылга принциви.

Уругларның хар-назынынга дүүштүр башкының ажыл-чорудулгазының угланыышкыннары:

- ✓ тыва чугаа культуразын чедип алырынга өөредилге-кижизидилге ажылының янзы-бүрү арга-мергежилдерин кириштирип, школа назыны четпээн уругларның мөзү-бүдүжүн чараш кылдыр хевирлээринге, литературлуг дылдың нормаларын бичиизинден сагып өөредиринге, уругларның сөс курлавырын байыдарынга, аас чугаазын сайзырадырынга тыва чоннуң ажыл-амыдыралынга даянып, таарымчалыг байдалдарны ажылдап тургузары;
- ✓ уруг бүрүзүнүң сайзыралының арга-шинээн, бот-тускайлаң

сонуургалын эскерип, деткип, сайзырадыр чаа үениң арга-методтарны шинчилеп, сайгарып, бот-тывынгыр ажыглап ажылдаары;

✓ ада-ие-биле кады ажылдажылганы сырый чорудары.

Ажыл-чорудулганың угланышкыннарын боттандырарының байдалдары:

✓ язы-сөөгү, социал байдалдары хамаан чокка уругнуң долу кижизиттинеринге дең байдалды тургузары;

✓ эге ниити өөредилгениң чадазынче шилчилгелиг негелделерни күүседириниң таарымчалыг байдалдарын тургузуп, сырый холбаалыын чогуумчалыг болдурары;

✓ уругларның мөзү-шынарын хевирлээринге, дыл-домааның сайзыраарынга өөредилге болгаш кижизидилге ажылынга өг-бүле, ниитилел хереглелин чаңгыс аай көрүп, кичээнгейин углаары;

✓ литературлуг дылдың эге нормалары-биле уругларны таныштырып, оларның чугаазын, боданыр арга-шинээн сайзырадып кижизидеринге чаа үениң педагогиктиг угланышкыннарын, технологияларны кириштирери.

Программаның кол негелдези: уругларның тыва чугаа сайзырадырынче угланган өөредилге болгаш кижизидилге ажылынга уругларның сайзыралын, кадыкшылын, назы-хар аайы-биле онзагай талаларын эскерип, үе-чадага хуваап, оларның аразында харылзаалыын тодарадып, чугаа сайзырадыр ажылды тыва чоннуң үндезин культуразынга, ёзу-чаңчылдарынга, амыдырал-чуртталгазының онзагай талаларынга даянып харысалгалыг чорудары.

Бо бүгү салдырган угланышкыннарга хамаарыштыр бичии кижиниң дыл-домааның сайзырап, шын чугаалап өөрениринге, аажы-чаңының хөй талалыг сайзыраарын чедип алырынга кижизидикчи башкы төрөөн дылын боду эки билир болур.

Ие дылын эки билири херек дээрзин уругларны шын тайылбырлап, сонуургалын оттуруп, дылдың байлаан шингээттирер ажыл уругларның чүгле дыл-домаан сайзырадырындан аңгыда, угаан-медерел, мөзү-шынар, мага-бот сайзырадырынга чугула дээрзин ада-иеге билиндирери база кол сорулгаларның бирээзи. Ада-иениң болгаш башкыларның демниг ажылының түңнели школа назыны четпээн уругларның ниити сайзыраарынга улуг идиг. Кол-ла чүүл башкының чогаадыкчы ажылы, уругларның ниити сайзыралының деңнелин, психология айтырыгларын, тыва чоннуң ёзу-чаңчылдарын билири негеттинер.

Сагыш-сеткилди хайныктырар, сергедир, сорук киирер, өжөөн кылыкты күштелдирер, ажыг-муңгаралды чавырылдырар, оожургадыр чечен сөстөр, оюн-баштак чугаалар, уран-мерген домактар дамчыштыр уруглар төрөөн дылын шингээди алыр болганда, кижизидикчи башкылардан сагынгыр-тывынгыр ажылдаары чугула [9, ар 61].

II.2. “Тыва дыл” деп программаның ужур-утказы

Уруглар-биле ажылдаарынга “Тыва дыл” деп чижек өөредиглиг программа тыва улустуң амыдыралынга дүүшкек аян-хөөннүг, угланышкынынныг ажылдап кылдырган.

Тыва – онзагай байлак бойдус-чурумалдыг, агаар бойдузу тускай, даглар-биле хүрээлеттинген адыш оюу дег туруштуг, бурун төөгүлүг чоннуң чурту (долгандыр даглар, ортузунда оргулааштар). Адыш оюу дег хензиг Тыва чурттуң чону кайгамчык узун бурун төөгүлүг, катаптаттынмас культуралыг, хөй талалыг ажил-амыдыралдыг (мал, чер, аңчы, усчу-шевер...), делегей чонун кайгадыштар оолдар, кыстарлыг.

ШНЧУАЧ-ге таарыштырып кылган “Тыва дыл” программа бичии урулгарның төрөөн черинге ынак болурунга, тыва чоннуң амыдыралын назы-харынга дүүштүр бүгү талалыг таныжып, өөренип, тыва чугааны сонуургап шиңгээдириниң айтырыгларын көдүргөн.

Уругларга төрөөн черинге ынакшылды оттуруп, хамааты турушту кижизидеринге, тыва чугаазын сайзырадырынга чоннуң ажил-ижиниң, чаңчылчаан ёзулалдарының кезик чамдыын таныштылары бичии улуска, ылаңгыя хоорай уругларынга, чугула. Чүге дэрге хоорайда уругларның чугаазы холумак, а чамдык таварылгада төрөөн дылын шуут билбес. Ада-иениң талазындан уругларынга төрөөн дылын өөредип алыксап турар улус хөй. Өөредилгениң кандыг-даа албан чери күрүнениң, ада-иениң чагыын боттандырап, күүседир деп ӨФКС-да айыткан болганда, уругларга төрөөн тыва дылын өөредир программаны тургузары албан апарган.

Программа назы четпээн уруглар албан черлеринге тыва дылды чоннуң амыдыралынга үндезилеп өөредириниң айтырыгларын херек кырында канчаар чорудуп болурунуң аргаларын ажилдап кылырын оралдашкан чижек программа бооп турар.

Назы четпээн уруглар албан черлериниң башкылары ук программаның чедер, четпестерин илередип, ында кирген бодалдарны бодунуу-биле ажилынга боттандырып, ажыктыг хирезин боттарынга таарыштыр тургузуп ажилдаар аргалыг дээрзи чугаажок.

II.3. Тыва чугаа сайзырадырының айтырыглары болгаш программада угланышкынар аразының холбаазы

Уругларның чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга чүгле чаңгыс “Чугаа сайзырадыры” деп адырга күүсеттинери болдунмас дээрзи билдингир. Программаларда өөредилге-кижизидилгениң угланышкынар аразында шупту сырый харылзаалыг. Ынчалза-даа уругларның сөс курлавырын байыдар, аас чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга шупту угланышкынарның: «долгандыр турар билигни (чүүлдү) шиңгээдир» (познавательное развитие), күш-дамыр (физическое развитие), «уран чүүл болгаш эстетиктиг сайзырадылга» (художественно-эстетическое), “ниитилел-харылзажылга” (социально-коммуникативное развитие) өзээ болуп, уругнуң сайзырадырының янзы-бүрү ажил-чорудулгазынга чугула дээштиг. Чугаа кижиниң сайзыралын тодарадыр кол демдек болганда, билигни шиңгээдирин, салым-чаян сайзырадыры чаңгыс талалай болдунмас.

“*Ниитилел-харылзажылгага сайзырадыры*” (социально-коммуникативное развитие) уругларны, бир дугаарында, ниитилелге (хөй улус аразынга) бодун шын алдынарын, кижилер-биле чугаалажып

өөрениринче кичээнгей салыры; ийиде, өске улус-биле харылзажырда, доктааттынган өй-чижек бар дээрзин билиндирери бооп турар. Ынчангаш уругларның чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга кайы-даа угланыышкынның төвүндө, кичээнгейинде турарының чылдагааны ол.

«Долгандыр турар билигни (чүүлдү) шиңгээдирин сайзырадыры» (познавательное развитие) болза, бичии уругнуң улуг улуска салып турар хөй айтырыглары, харыыларның янзы-бүрү талалыы, удур-дедир тайылбырлаашкын, кандыг-бир чидиг айтырыгны салыры база ону шиитпирлээри, тодаргайлаары, чижектер-биле бадыткап тайылбырлаары, номчуп бадыткаары чугаа сайзырадырының айтырыгларын шиитпирлеп турры билдингир.

“Күш-дамыр сайзырыдылгазы” (физическое развитие) кандыг-бир шимчээшкыннерни тайылбырап таныштырары, дүрүмнерни чугаалаары, удуртулгалар болгаш немелде тайылбырлар чокка күүсеттинмес.

«Уран чүүл болгаш эстетиктиг сайзырадылга» (художественно-эстетическое) уран чүүлдүң аңгы-аңгы хевирлери-биле таныжары, оларны тайылбырлаары, шын адап өөренири, оларга тайылбыр кылыры, шиңгээдип ап турарының деннелин бот-илередири, шүлүк, чогаал сөзүглелдерин өөренири чугаа сайзырадырының аргазы апаары билдингир.

Ниитизи-биле чугаалаарга, уругларның чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга уругларны кижизидеринге, өөредиринге хамаарыштыр делгем уткалыг, харыысалгалыг ажыл бооп турар.

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартында чугаа сайзырадырының кол сорулгазын айытканы мындыг: “Чоннуң литературлуг дылын үндезинге ап, аас чугааны сайзырадыры болгаш долгандыр кижилер-биле харылзаа тудуп өөренирин хевирлээри”.

«Чугаа сайзырылдылгазы» деп өөредилге угланыышкынынга хамаарыштыр ӨФКС-та мындыг кол бодал кирген: «ШНЧУАЧ-ге өөредилге программаларының күүселдезин күрүне дылынга (орус) чорудар... Программа, орус дылды өөрениринге шаптык тургуспайн, Россия чоннарының дылдарынга күүсеттинип болур...» [2, пункт 1.9.].

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартызында айытканы-биле чугаа сайзырадырының кол сорулгазын боттандырап ажылдар:

✓ чугааны харылзажырының болгаш ниити культураның чепсээ кылдыр ажыглаары (бодунуң үе-чергези болгаш улуг улус-биле чугаалажып тура, бодларын шын, тода илередиринге бергедевейн, өскелер-биле билдингир кылдыр чугаалажып билирин уругларга хевирлээри);

✓ хөй ажыглалдың сөс курлавырын байыдары (уругда бар сөс курлавырынга даянып, кижизидикчи башкының болгаш ада-иениң идепкейлиг киржилгези-биле сөс курлавырын байыдары);

✓ харылзаалыг чугааны, грамматика талазы-биле шын тургустунган диалог, монолог чугааны сайзырадыры (кижиниң харылзаалыг чугаазы диалог, монологтардан тургустунуп турар. Ук чугааларның чедимчелиг болурунга сөс курлавырын байыдар, сөстөрни, сөстөр

каттыжыышкынын шын тургузуп билир болур, домактарның утказын долу дамчыдарын өөредири херек);

✓ бот-хуузунда чугааланырының аянын байыдары (уругларны бодунуң хуузунда кыска чечен чугааларны чогаадып өөрениринге, шүлүк чогаадырынга киржиринге, тоолга немей чаа, солун үзүндүлөр чогаадырынга таарымчалыг байдалдар тургузуп бээри);

✓ «номнар делегейи-биле» таныжылга, номнарга хамаарылга, уруглар аас чогаалын номчууру, уруглар чогаалдары-биле таныжып тура, оларның аңгы-аңгы жанрларын ылгап билирин өөредири (өг-бүлүлөрдө ном номчууру чугула эвес апарганы чидиг айтырыгны тургузуп турар, бажыңга номчулганы чаңчыл болдуары – уругларга ном номчууру чугула дээрзин билиндирери);

✓ сөстөрни, сөстөрнің үннерин шын адаарын, домактарны шын тургузуп өөрениринге уругларны белеткээри (сөсте ударенилерни чугаа үезинде шын адаары, ажык эвес үннерни тодаргай адап, анныг номчулганы, шүлүктөрни чараш номчуурунун техниказын чедип алыры).

Чугаа сайзырадырының кол сорулгазын боттандырап ажылдарның (задачи) угланыышкыннарын тургузуп алган соонда, кандыг сөзүглелдерни шилип алыры, сөзүглелдернің утка-шынары кандыг боорун кижизидикчи башкылыр боттары шиитпирлеп ажылдап кылыры билдингир. Ажыл-чорудулганың аргаларын, методтарын ажылдаары, амыдыралга боттандырапы кол сорулганы чедип алырының байдаларын тургузары башкыдан хамааржыр. Кол арга, методтарны катаптап аары артык эвес боор.

II.4. Уругларның чугаазын сайзырадырының аргалары

Уругларның назы-харынга дүүштүр чугаазының сайзыралының деңнели аңгы-аңгы болур. Чижээ: 3-4 харлыг уругларның чугаазы тодаргай эвес, а чамдыктарының чиге, тода бооп болур. Бо байдал уругну бажыңга канчаар өөредип, харылзажып турарындан хамааржыр. Бо назынында уруглар өңнерни тодаргай эвес адап, домактарны тургузуп алыры берге, шулурткайнып чугааланыр боор. Тодаргай эвес адаарының бир чылдагааны уругнуң улуг улустан ук сөстөрни дыңнап турарында бооп болур. Чамдык ада-ие уругларынга эмин эттир ынак болганындан олар-биле чүгле эргеледиг, чассыдыг анынга чугаалажыр, ук байдал мындыг түңнелге эккээр.

Уругларның чугаазын сайзырадыр аргалар болгаш методтар хөй, башкы болгаш ада-ие кайызы таарымчалыын шилип ажыглаар, херек апарганда кезик-чамдыктап шенеп ажылдаар.

Уругларның назы-харын барымдаалап башкылар арга, мергежилгелерни тывынгыр ажыглап ажылдаар дээрзи билдингир.

Сөс-биле илередир методтар:

- ✓ чечен чогаалды дыңнааш, утказын дамчыдары;
- ✓ доктааткаш, чугаалаары;
- ✓ эдерти чугаалаары;
- ✓ түңнел чугаага киржири;
- ✓ даяныр сөзүглел чок, чогаадып чугаалаары дээш о.ө.

Ажылды боттандырар методтар:

- ✓ дидактиктиг оюннар;
- ✓ дидактиктиг мергежилгелер;
- ✓ шиижиткен оюннар;
- ✓ сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар;
- ✓ сөстөр ойнун ажыглап ойнаар оюннар дээш о.ө.

Аас чугааның сайзыралын чедип алыр аргалар:

- ✓ уруглар биле улугларның аразында чөптүг харылзажыры;
- ✓ ниитилелде доктааттынган чурум нзугаар дылдың нормаларын сагыш харылзажыры;
- ✓ төрээн дылынга харылзажыры;
- ✓ чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыңнаары, эдerti чугаалаары;
- ✓ уран чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажил чорудулгазын чорудары;
- ✓ ыры-шоор, хөгжүм-херекселдериниң дузазы-биле чугаа сайзырадыры;
- ✓ кино, мультфильм, шии көрүлдезиниң соонда чугаа сайзырадыры.

Уругларга долгандыр кижилер-биле харылзаа тудуп, хөй чугаалажыр органы тургузуп бээри уругларның аас чугаазының сайзырадырының дээштиг аргазы. Эрте назынындан улгаткыже чедир шын харылзажып билиринге өөрeдип каары дээрге ниитилелге кижиниң бүгү назынында бодун алдынып билирин хевирлеп каары, бот-хуунуң ажил-агыйын, алдар-адын чедишкинниг тудуп шыдаарының магадылалын тургузуп бээр.

Кижилер-биле харылзаа тудары дээрге:

- ✓ кижилер аразынга бот-боттарынга хамаарылгазын илередириниң аргазы;
- ✓ медээ солчулгазының аргазы (медээни, ажил-чорудулганы, ажилдың түңнелдерин, арга-дуржулганы солчур арга);
- ✓ ниитилелдин дүрүмнерин шингээдип алганының аргаларын болгаш байдалдарын дамчыдар арга;
- ✓ улус аразынга удур-дедир медээ солчуп, ук медээге хамаарыштыр бодунуң туружун тудар арга;
- ✓ сагыш човаашкын азы хүндүткелдин нзузу-биле кижилерниң бот боттарынга хамаарылгазын илередириниң аргазы.

Бичии назынның уругларын эш-өөрү, өске кижилер-биле харылзаа тудуп өөрeдири өөрeдилге, кижизидилге ажылында нарын болгаш берге айтырыгларның бирээзи. Чугаа чаш уругнуң бодунуң төрүмелинден аажы-чаңы болбас болганда, ооң кандыг байдалга өзүп оарын хайгаараар, херек апарганда, эдип-чазаар. «Кижини хүн бүрүде янзы-бүрү таныыр болгаш танывазы кижилер-биле ужуражып, мендилежип, билбес чүвезин айтырып, айтып берип, чамдыктарынга арга-сүмe кадып азы олардан сүмe ап, байырлажып, четтиргенинилередип, чалап, уткуп дээш оон-даа өске амыдыралчы харылзааларны олар-биле тудуп чоруур. Кижилер-биле чугаалажып тура, оларның кижизиттингени, аажы-чаңы, сеткилиниң улуу

азы бичези, хүндүлээчели, ниитизи-биле, кижини тус нацияның, культураның азы социал бөлүктүн, ажыл-мергежилдин төлээзи болдуруп турар мөзү-шынар илереп кээр» [9, ар 204]. Кижиниң чугаазының сайзыралы ниитилел амыдыралының бүгү адырларына ажыглаттынып чоруурун чугулага алыр.

Улуг улустун чугаазы уругларның аас чугаазының сайзыралына салдары улуг, ынчангаш кижизидикчи башкылар болгаш ада-ие аразына сырый харылзааны тудары чугула.

Башкының үлегер-чижээ кол болганда, ооң чугаазы чарт, тода, билдингир, баштак аянынг, омур-хевирлиг, дылдың лексика, фонетика, грамматика талазы-биле шын нормаларына дүгжүп турар боору билдингир. Башкының чугаазына хамаарыштыр кол-ла негелде уругларның харназына дүүштүр чугааны чедингир, чөптүг (эмин эрттир эртем дылын ажыглавайн), бөдүүн, болдулары болур.

Уругларның аас чугаазын байлакшыдарына, сагыш-сеткил культуразын бедидеринге, иштики делегейин байыдарына чечен чогаалдың, ыры-хөгжүмнүн, театр уран чүүлүнүн хевирлери кончуг улуг салдарлыг. Ылаңгыя чечен чогаал уругларга төрөөн дылының байлаан, чаражын, онзагайын таныштырар, байлакшыдар.

Көргүзүглүг методтар:

✓ херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деннелин хайгаараары);

✓ кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү).

II.5. Назы-харына дүүштүр уругларның аас чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга

1. Хостуг чугаалажып өөредириниң ажыл-чорудулгазы болгаш ужур-утказы.

Башкы, ада-ие, эш-өөр болгаш өске-даа улус-биле аразында хостуг чугаа кылыры уругларга өөредиглиг салдарлыг.

Улуг бөлүк уругларына:

✓ чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарына таарымчалыг байдал тургузуп уламчылаар;

✓ уругну долгандыр турар хүрээлелдин онзагайы-биле таныштырар;

✓ эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазына хамаарыштыр бодалдарын үлежип, медээниң үнген дөзүн илередир дээн күзелдин деткир;

✓ маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлежиринге база чөрүлдээлиг байдалды сөс дузазы-биле чавыраар арга-шинээн хевирлээр.

2. Аас чугаага сөстөрниң (чугааның лексиктиг, грамматиктиг тургузуу болгаш шын адаарынының нормалары; харылзаалыг, диалог, монолог чугааны тургузары) шын ажыглалын чедип алырын сайзырадыры.

Улуг бөлүктүн уругларына:

✓ сөстүн утказынче кичээнгей салырын, аас чугаазын синоним,

антоним, хөй уткалыг сөстөр-биле байыдарын, чугаазынга деңнелгелерни, диригжидилгелерни;

- ✓ эпитеттерни идепкейлиг ажыглаарын өөредир;
- ✓ интонация дузазы-биле домактың төнчүзүн шын, аянныг чугаалаарын деткип, өөредир;
- ✓ үннер адаарынга чугаа органнарының сула шимчээшкиннерин кылып, шын адап, өөренирин чаңчыктырар;
- ✓ үннерни шын адаарын сөстөр оюнунга ажыглап, дүрген чугаа чугаалаарынга, шүлүктөр доктаадып өөрениринге катаптап өөредир;
- ✓ үннерни тода адаарынга, темпизин, бедик, чавызының өй-чижээн, үн доктаашкынын таарыштырып билиринге өөредир;
- ✓ нарын сөстөрни өөрениринге деткимче көргүзөр;
- ✓ кылыг сөстөриниң, чүве аттарының, демдек аттарының тургустунуп турарын, чугаага ажыглаарын өөредир;
- ✓ аңгы-аңгы хевирниң домактарны боду тургузуп өөренирин чедип алынын деткиир;
- ✓ улуг кижиниң айтып бергени-биле азы бот идепкейи-биле чугаа чорударын деткиир;
- ✓ тоолдуң, чуруктуң утказын, бодунуң арга-дуржулгазынга даянган хайгааралды дамчыдып өөренирин деткири, сайзырадыр.

3. Чечен чогаал шингээттирери

Улуг назынның уруглары:

- ✓ чечен чогаалга сонургалын оттурарын улаштыр сайзырадыр;
- ✓ тоолдарны, чечен чугааларны, шүлүктөрни кичээнгейлиг болгаш сонургалдыг дыңнарын өөредир;
- ✓ аңгы-аңгы тускай аргаларның, методтарның дузазы-биле номчулгага сонургалды улам ханыладып чаңчыктырар;
- ✓ уран чечен чогаалдарны сагыш-сеткилиниң хүлээп алышыкыны-биле хүлээп өөренирин хевирлээр;
- ✓ чогаал маадырының ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын илередип чугаалаарын идепкейжидер;
- ✓ чогаалда маадырларның чажыт аажы-чаңын илередиринге дуза кадар.

4. Үннү шын адап өөренириниң ажылдарын чорудары

Улуг бөлүк уругларынга:

- ✓ бичии уругларның ажыл-чорудулгазынга дүүштүр шын чугаазын хевирлээр;
- ✓ сөстү адап турда, үн тургузуунда кандыг өскерилгелер барын сайгарып чугаалажырынга уругларны белеткээр (тыва дылда өк-биле адаар сөстөр, узадыр адаттынар ажык үннер...);
- ✓ тыва дылда үннерни («ажык», «ажык эвес», «дүлей, ыткыр», «өк-биле адаар») адаарының онзагайын илередиринге ажыл-чорудулганың янзы-бүрү хевирлерин ажыглап өөредир;
- ✓ ук үннерни бижикке илередириниң аргаларын уругларга (чижээ, ажык

үннер кызыл өңнүг, ажык эвес үннер – көк өңнүг дээн хевирлиг)
таныштырар;

✓ ажык болгаш ажык эвес үннерниң үжүктери-биле таныштырар.

Программаның күүселдезинге сүмелеп турар өөредилге-методиктиг хандырылга

1. Алдын-оол А.Х., Назытпай Г.Т. Школа назыны четпээн уругларның чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2008.
2. Веракса Н.Е., Веракса А.Н. Познавательное развитие в дошкольном детстве: учебное пособие. - М., 2012.
3. Дамба Н.Ч., Саая Л.С., Ооржак Э.К. Школа назыны четпээн уругларның тыва (төрээн) чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2010.
4. Дамба Н.Ч. Улустуң аас чогаалының чамдык хевирлери-биле ажылдаарынга методиктиг сүмелер. - Кызыл, 2011.
5. Дамчай О.М. Уйнуk-оол Е.С. Культура традиционной тувинской семьи. - Кызыл, 2014.
6. Ермолова Л.И. Игры, занятия и упражнения математического содержания. - Иркутск, 2000.
7. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. Тургузукчулары С.М. Орус-оол, Р.С. Чакар. - Кызыл, 2010.
8. Монгуш К.Ш. Бойдус үжүглели. - Кызыл, 2014.
9. Монгуш Б.М. Номчулга ному. – Кызыл, 2015 ч.
10. Рамазанова М.А. Күскежик (орус дылдан Монгуш К-Л, А Шоюн очулдурган). - Кызыл, 1992.
11. Самбуу И.У. Тувинские народные игры. - Кызыл, 1978.
12. Саая Л.С., Ооржак Н.О., Сат М.К. Ортумак бөлүкке төрээн (тыва) чугаа сайзырадылгазы-биле ажыл. - Кызыл, 2011.
13. Сувакпит О.Ө., Кара-Күске Ч.К., Монгуш Б.М. Тыва уруглар ясли-садтарынга номчулга ному- Кызыл, 2001.
14. Уруглар садынга өөредилге болгаш кижизидилге программазы. Тургузукчулары К.-К.К.Чооду, Ч.М.Доржу, З.Ш.Соян, Б.М.Монгуш, А.Х.Алдын-оол. – Кызыл, 1986, 182 ар.
15. Тыва улустуң тоолдары. Тургузукчузу С.М. Орус-оол. - Кызыл, 2012.
16. Тыва улустуң тывызыктары. Тургузукчузу А.Т. Дугаржап. - Кызыл, 2011.
17. Тыва уруглар ясли-садтарынга номчулга ному. Тургузукчулары О.Ө.Сувакпит, Б.М.Монгуш, Ч.К.Кара-Күске. – Кызыл, 2001, 279 ар.
18. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва чугаа сайзырадылгазының программазы. – Кызыл, 2010 ч.

КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар) Тема: «Төрөөн Тывам – байлак чуртум»

Сорулгазы: Улуг бөлүктүң уругларынга бодунуң төрөөн (тыва) дылынга бодалдарны тода, чиге, чедимчелиг илередип өөренир таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри. Төрөөн чурт дээрге аалы, өг-бүлөзи, ада-иези, дөргүл-төрели деп билиндирер. Төрүттүнген чериниң төөгүзүн, ында чурттап чоруур билдингир кижилерин, бойдузунуң онзагайын уругларга билиндиреринге тааржыр сөзүглелдерни, шүлүктөрин, кыска чечен чогаалдарны таныштырып, оларны эдerti чугааладып өөредири. Чурттап турар черинге хамаарышкан ыдыктарны (сүлдө-демдек, ыдык ыры) сактып ап, оларның ужур-утказын медресе алырын кижизидер. Улустуң аас чогаалындан, улуг кижилерниң чугаазындан дыңнап, аас чугаазын сайзырадыры.

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Кус. Экии, шупту!»	Чылдын уези – кус дугайында билиглерни уругларга ооредиир. Кустун онзагай демдектерин ылгап ооредиир. «Куску дужут» дугайында уругларга билиндирер. Кижинин мага- бодунун тургузуунун дугайында тывызыктарны ооретпишаан кижинин тургузуунун ажыктыын ооредиир. Уругларнын эге билинге даянып алгаш, өг-булезин ончалап билер, өг-булезинин дугайында кыска чугаа тургузарынга ооредиир. Кылып чорудар ажылдар: Кичээл таныжылга : Кус. Экии, шупту ! Е.Танованын «Кус» деп шулуун доктаадыр. Кичээл-ооредиг «Куску дужут» Кичээл катаптаашкын « Кижинин тургузуу», «Мээн өг-белем»деп темага	1-ги кичээл: «Кус. Экии, шупту ! Е.Танованын «Кус» деп шулуун доктаадыр.	Сөс курлавыры: дистинишкен ,хунезин,ишкир. Сөс каттыжыышкыннары: Дистинишкен дуруялар, ишкир хап, хунезин белеткээр.
		2-ги кичээл « Куску дужут» . «Огородка ажылдаанывыс»деп темага хамаарышкан чугаа чогаадыр.	Сөс курлавыры: дужут, чечен чугаа,ногаа аймаа. Сөс каттыжыышкыннары: дужут ажаар,ногаа аймаан чыыр,элбек дужут.
		3-кү кичээл “Кижинин тургузуу”. Тывызыктар.	Сөс курлавыры: баш, моюн, дурт-сын,мага-бот,холдар, бутгар. Сөс каттыжыышкыннары: .бичии дунмам, ынак кырган-ачам,оореникчи угбам,найыралдыг өг-булем, кежээ акым.
		4-кү кичээл: «Мээн өг-бүлөм». Деп темага кыска чогаадыг тургузар. Л.Чадамбанын «	Сөс курлавыры: кырган-авам, кырган-ачам, авам,ачам, өг-буле. Сөс каттыжыышкыннары: авыралдыг кырган-авам, мээн өг-булем,эргим

	чогаадыг	Мээн ажылым» деп шулуун номчуп бээр.	торээнерим,ажы-толду кижизидер.
Октябрь «Ог (бажын) Мергежилдер»	Мергежилдер дугайында билиин быжыглавышаан , мергежилдер дугайында кыска чугааны тургузар.ОГ биле бажыннын ылгалын ооретпишаан уругларны оран-савазынга хумагалыг болурунга кижизидер.Шаандан тура огбелеривис огге чуртап чораан деп ооредиир. Эт – сеп , аяк-сава дугайында шын чугаа тургузарынга ооредиир. Кылып чорудар ажылдар ның хевирлери. Кичээл беседа : «Мергежилдер» Кичээл таныжылга: «Ог (бажын)» Кичээл ооредиг: “Эт-сеп, аяк-сава” Кичээл оюн : “Саннар,Оннер”.	1-ги кичээл: «Мергежилдер»Э Кечил-оолдун «Бичии даараныкчы “ деп шулуун номчуп бээр.	Сөс курлавыры: даараныкчы, чазаныкчы, эмчи.башкы, садыгжы. Чолаачы, малчын, повар. Сөс каттыжыышкыннары: Север даараныкчы, ак халаатыг эмчи, буянныг башкы, кежээ малчын, амданыг чем.
		2-ги кичээл: “Ог (бажын) “ Уругларга чечен-чугаа номчуп бээр.	Сөс курлавыры: ог, кидис, чадыг, кошкун, амыдырал, ыяш, суугу, печка,тууйбу, оран-сава, бор баары, аптара баары, он талазы , солагай талазы. Сөс каттыжыышкыннар: Кидис ог, кошкун амыдырал, кидис –биле шыпкан, кидис чадыг, ыяш ханалар, ыяш эжик, ыяш хараача, ыяш бажын, тууйбу бажын.
		3-кү кичээл: “ Эт-сеп, аяк-сава” Херекселдерни (чувелерни) коор болгаш ол херекселдер дугайында чугаа тургузар.	Сөс курлавыры: аяк-сава, шкаф, тавак. Сөс каттыжыышкыннары: шкафта аяк-сава, тавакта аыш-чем.
		4-кү кичээл: “Санар, Оннер” Дидактиктиг оюнар.	Сөс курлавыры: Ары чигири , бирээ, ийи,уш, дорт,беш Ногаан кызыл, сарыг, кызыл-сарыг, ак-кок.... Сөс каттыжыышкыннары: Ары чигири , кок оннуг,хуулгазын арга.
Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»	Ноябрьның 1-ниң хүнү Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаанын уругларга билиндирер. Тыва дылда ажыглап турар уннерни танып ооредиир. Тыва Республиканын тову-Кызыл хоорай деп уругларга ооредиир. Хоорайда тураскаалдарны янз-буру чуруктарнын	1-ги кичээл: «Тыва-дыл хуну. О.Н. Ү». Беседа.	Сөс курлавыры: Орге , оореникчи, ог, ореме, оргуур, бажын,конга, сонга, угу, улгуур, ужук, унгур, ууже. Сөс каттыжыышкыннары: орге унгуру, чаагай ореме, ыяш бажын, арыг сонга, аргада угу.
		2-ги кичээл: «Кызыл-Тыва	Сөс курлавыры: Найысылал Кызыл, хогжум

	<p>дузазы биле ооредиир. Кудумчуга чорааш орук дурумунче кичээнгейни эки салыр, Чаштар бажынындан тура бажынынга чедир орукту билир, удурланышкак уткалыг состерни булип турар ужурлуг.</p> <p>Кылып чорудар ажылдарнын хевирлери.</p> <p>Кичээл ооредиг: «Тыва дыл хуну О,Н.У». Кичээл таныжылга : «Кызыл-Тыва республиканын тову» Кичээл аян-чорук : «Кызыл хоорайнын билдингир черлери « Кичээл ооредиг: « Орук дурумнери»</p>	<p>республиканын тову» Уругларнын хууда хайгааралынга даянып улуг эвес харылзаалыг чугаа тургузар.Кудумчуга чорааш орук дурумунче кичээнгейни эки салыр, Чаштар бажынындан тура бажынынга чедир орукту билир, удурланышкак уткалыг состерни булип турар ужурлуг.</p>	<p>шии театры, Енисейнин (Улуг-Хемнин) , Азиянын товунун тураскаалы.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: Кызыл хоорай, Азиянын тову, Кызыл-Тыва республиканын тову.</p>
		<p>3-кү кичээл: «Кызыл хоорайнын билдингир черлери». беседа</p>	<p>Сөс курлавыры: музей, театр, Алдан-Маадыр, Сесерлик , тураскаалдар, ооредилге черлери.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: Алдвн-Маадыр аттыг музей, В.Ш. Кок-оол аттыг театр, эки турачыларга тураскаал, Азиянын товунге тураскаалдар, Гасстело аттыг сесерлик, Тыванын куруне университеди, ооредилге черлери.</p>
<p>Декабрь «Кыш, Тыва Республиканын казымал байлактары».</p>	<p>Бичии уруг чылдың дөрт эргилдезин, тускай демдектерин ылгап билир кылдыр чаңчыктырары. Кыжын куштарга, ан-меннерге дузалажыыр-бистин херээвис деп билиндирер. Тыва Республикавыстын сулде демдээнин дугайында уругларга билиндирер. Тыва казымал байлактар биле байлак деп чувени уругларга билиндирер, чер чуртгустун оларнын ажык дузазын тайбырлаар. Тоолдурда</p>	<p>1-ги кичээл: “Кыш” Э.Кечил-оолдун «Баштайгы хар «деп шулуун доктааттырар.</p>	<p>Сөс курлавыры: кыш, соок, хар, харлыг, чаа чыл, шуурган хортук, баштайгы, чывар.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: соок кыш , ак хар, баштайгы хар, соок чывар, дувулуг шуурган, хортуктуг хар.</p>
		<p>2-ги кичээл: «Тыва Республиканын сулде демдээ» беседа.</p>	<p>Сөс курлавыры: сулде, демдек, дип , найырал, Чоон, сонгу, хун, чырык, чаагай, амыдырал, сайзырал, хей –аът.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: Тыванын сулде демдээ чырык амыдыралче орук, 5 диптин чоннунун амыдыралы, тыва</p>

	<p>болуп турар уени тодарадып ундурер. Тоолчургу чугааларнын кол утказын билип алры.</p> <p>Кылып чорудар ажылдарнын хевирлери.</p> <p>Ооредиглиг кичээл «Кыш» .Ооредиглиг таныжылга: “Тыва Республиканын сулде демдээ”. Ооредиглиг кичээл: Ц”Кызыл дептер” Кичээл Аян-чорук: “Тоол оранынче”</p>		чоннун хей ады.
		3-кү кичээл: «Тыванын казымал байлаа» Дидиктиктиг оюн.	<p>Сөс курлавыры: хомур-даш, уургай.алдын, даг-дугу,чугай.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: Хомур-даш уургайы,алдын уургайы, даг-дугу ортенмес, ак чугай, чугай –биле чугайланыыр.</p>
<p>Январь</p> <p>« Тыва аас чогаал»</p>	<p>Тыва улустун аас чогаалы биле уругларны таныштырарын уламчылаар . Улустун аас чогаалындан тывызыктар ,улегер домактар, узун-тыныш, дурген чугаа ,опей ырылар, когудуглер биле таныштырар. Оларны Шагаа байырлалынга ажыглап чугаалап турар кылдыр ооредиир. Кылып чорудар ажылдарнын хевирлери.</p> <p>Кичээл оюн: «Тывызык, улегер домактар»</p> <p>Кичээл оюн « Узун –тыныш, дурген чугаа” Кичээл оюн Опей ырылар ,когудуглер”</p>	4-кү кичээл “Тоолдар оранынче” Уругларга “ Койгун биле бору” деп тыва улустун тоолун номчуп бээр.	<p>Сөс курлавыры: хевис.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: тоолдун маадырлары ,амыдырал-биле холбап,кортук койгун,каржы мегечи бору.</p>
		1-ги кичээл: “Тывызык “, улегер домактар,	<p>Сөс курлавыры: улегер домактар, демир-орген, уязынга, ада созу, чагыг-сос.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: Торээн дылывыс, байлак аас чогаал, кижизиг аажы чан.</p>
		2-ги кичээл: « Узын тыныш ,дурген чугаа»	<p>Сөс курлавыры: узын-тыныш, курут, дурген-чугаа, чаашкынназа, хуннезе, .</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: Ишкээр киир тынар, чангыс тынышка чугаалаар, таалайга таккыладыр.</p>
<p>Февраль</p> <p>«Шагаа – тыва чоннуң байырлалы»</p>	<p>Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнерниң аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистиң эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрээн чуртунуң камгалакчылары дээрзин билиндирер. Тыва чоннуң оюну кажык-</p>	3-кү кичээл: «Опей ырылар ,когудуглер”	<p>Сөс курлавыры: Чарашпайым, ыглава,опей.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: Чаагынны суйбап каайн, карак чажы багай, калдар аппаар,чудек опей ,опей оой.</p>
		1-ги кичээл: «Тыва хеп».	<p>Сөс курлавыры: тон, кур, борт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөнниг, негей, чаргаш, ой тон).</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон.</p>
		2-ги кичээл: «Тыва чем»	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак,

	<p>биле ойнап өөредир. Кылып чорудар ажылдарнын хевирлери. Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл. Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары. Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү). Дидактиктиг оюннар. Төрөөн дылынга харылзажыры.</p>	<p>О. Делгер-оол «Хензигбейлер» «Тыва чемнер» ар. 36-39.</p>	<p>быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме. Сөс каттыжыышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.</p>
		<p>3-кү кичээл: «Ада-чурттуң камгалакчылары».</p>	<p>Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжыышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы</p>
		<p>4-кү кичээл: «Кажык» О. Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым».</p>	<p>Сөс курлавыры: кажык, аът, инек, хой, өшкү, шиш, мугур, сөөк Сөс каттыжыышкыннары: кажыкты аштаар, дөрт мөчү, сөөктен бүткен, тыва оюн</p>
<p>Март «Тываның алдарлыг кижилери»</p>	<p>Тыва Республика салым чаяныг чурукчулар, чогаалчылар, ыраажылар биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдарнын хевирлери. Кичээл таныжылга «тыва чогаалчылар» Кичээл таныжылга : «Тыва спортсменер» Кичээл таныжылга «Тыва чурукчулар». Кичээл таныжылга :”Тыва ыраажылар”</p>	<p>1-ги кичээл: «Тыва чогаалчылар»</p>	<p>Сөс курлавыры: ондур, кезээ монге, Маны, ойунер, шингээдип. Сөс каттыжыышкыннары: Тыва чогаалчылар, уруглар чогаалчызы, уран-шевер одуруг, ынак шулуум.</p>
		<p>2-ги кичээл: «Тыва спортсменер» Е.Танованын «Могелер» деп шулуун номчуп бээр.</p>	<p>Сөс курлавыры:Спортсменер, алдарлыг, маадыр, кушту,г улегерлиг, могоелер, ча адыкчылары,начын, арзылан,чаан, кучутен. Сөс каттыжыышкыннары: Тыванын спортсменери, алдарлыг спортсменер, арзылан могое, начын могое,чаан могое,кучутен могое.</p>
		<p>3-кү кичээл:”Тыва чурукчылар”.</p>	<p>Сөс курлавыры: чурукчу, дурзу-хевир, бойдус. Сөс каттыжыышкыннары: Тыва натюморт, шевер кижилер, чураан чуруктар, камныг хумагалыг болур.</p>
		<p>4-кү кичээл: “ Тыва ыраажылар”.</p>	<p>Сөс курлавыры: ыраажы, алдарлыг, чоннун, сыгытчы, хоомейжи, каргыраажы. Сөс каттыжыышкыннары: Алдарлыг ыраажы, чоннун ыраажызы, чоннун хоомейжизи,</p>

			алдарлыг сыгытчы, алдарлыг хоомейжи.
Апрель «Тыванын дириг амытаннары »	Тыва дириг амытаннар биле байлак.Тывада янзы-буру дириг амытанар бар деп чувени уругларга билиндирер. Тыва чон шаандан тура мал ажыл-агайлыг чораан болгаш бо уеде ам даа салбайн салгалдарга дамчыдып берип чоруур деп уругларга ооредиир .Тывада Кызыл дептерже кирген ховар дириг амытаннар хой олар биле уругларны таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: Кичээл таныжылга : « Азырал амытаннар» Кичээл таныжылга: « Черлик амытаннар» Кичээл таныжылга: «Куштар» Кичээл таныжылга: « Кызыл дептер»	1-и кичээл: «Азылар амытаннар. Мээн ынак азырал амытаным»	Сөс курлавыры Хуна , буга, малчын, кадарчы. Сөс каттыжыышкыннары: Чараш ыры-каргыраа, малчын аал.
		2-ги кичээл: «Черлик амытаннар» Уругларга « Дилгижек биле адыг» деп тыва улустун тоолун номчуп бээр.	Сөс курлавыры: дилгижек , адыг. Сөс каттыжыышкыны: Кажар дилги, тоолдун маадырлары.
		3-кү кичээл « Куштар . « Ирей, кадай ,болгаш алдын кушкаш деп тоолду номчуп бээр.	Сөс курлавыры: хоо-дазырт, албаты, эт-эдилел. Сөс каттыжыышкыннары: ирээш хозалып калган тош, оттулар кургаг ыяш, беш чузун мал.
		4-кү кичээл: «Кызыл дептер»	Сөс курлавыры: Кызыл дептер, ирбис, дириг амытанар, унуштер. Сөс каттыжыышкыннары: чечекти чулары хоруглуг, чараш тайгаларывыс, аргаларывыс шаарарган,арга арыгны камгалаар.
Май « Чай кайгамчыкт ыг уе»	Чай кайгамчыктыг уе . Чайнын чылдын оске уелеринден ылгавыр демдектери биле уругларны таныштырар. Тыва-эм унуштер ораны деп уругларга билиндирер.Оларны танып билип ооредиир.Кылып чорудар ажылдар: Кичээл ооредиг : “ Чай” Чай дугайында уругларга шулуктер ооредиир. Кичээл таныжылга: “ Тыванын эм унуштери” Кичээл аян-чорук: “ Курт-кымыскаяк” Кичээл катаптаашкын “Торээн тывам – Байлак Чуртум”	1-ги кичээл: «Чай» Чай дугайында уругларга шулуктер ооредиир.	Сөс курлавыры: Чай онгур чечектер ногаачимис, ногаан, чылыг, чаъс, динмирээшкин, куштар,эдер, Сөс каттыжыышкыннары: Чылыг чай, частыг чай, онгур чечектер. Бышкан ногаачимис, сугга эштиир.
		2-ги кичээл: “Тыванын эм унуштери” беседа.	Сөс курлавыры: чыжыргана, ыт-кады, шагар-оът, согуна, эм унуштер. Сөс каттыжыышкыннары: эм оъттар ковей. Аарыгларны эмнээр, чыгаш кургадыр, кургаткаш соктаар.
		3-кү кичээл: «Курт-кымыскаяк» Уругларга « Узук ховаган биле Кымыскаяк” деп тыва улустун тоолун номчуп	Сөс курлавыры: кымыскаяк, доос-кара, шартылаа, ээремчик, ховаган. Узут –ховаган. Сөс каттыжыышкыннары: курт-кымыскаяк амаа, ховуда шартылаа,

		бээр.	
		4-кү кичээл: Викторина “Торээн тывам –Байлак Чуртум”	Сөс курлавыры: Катаптаашкын Сөс каттыжышкыннары: ундезини тыва улус, торээн чурт, кижичуртунга ынак, куш уязынга ынак. ,

Ажыглаан литература:

1. Алдын-оол А.Х. Назытпай Г.Т. Школа назыны четпээн уругларнын чугаа сайзырадыырынын программазы. – Кызыл-2008.
2. Монгуш М.Б. Тыва уруглар ясли садтарынга номчулга ному –Кызыл -2001.
3. Сундуй Г.д. Улусчу ужурлар 3-4 класстарга немелделиг ооредилге – номчулга ному.-Кызыл 2004.
4. Монгуш З.К. Матпаадыр . Уругларга аас чогаалы- Кызыл 2010.
5. Ооржак Л.Х. Школа назыны четпээн уругларга ооредиир албан черлеринге торээн чугаа сайзырадыырынга немелде ооредилге ному.-Кызыл, 2019.
6. Ооржак Л.Х. Номчулга ному . Уруглар садтарынга болгаш ог-булеге.- Кызыл -2019.

ДОПЧУЗУ

Тайылбыр бижик.....	3-4
I. Өөредилге адырында школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва чугаа сайзырадырының айтырыглары.....	4-6
II. Программа “Тыва дыл”.....	6-7
II. 1. Программаның принциптери болгаш кижизидилга ажыл-чорудулгазының угланышкыннары.....	7-8
II. 2. “Тыва дыл” деп программаның ужур-утказы	8-9
II. 3. Тыва чугаа сайзырадырының айтырыглары болгаш программада угланышкынар аразының холбаазы.....	9-11
II. 4. Уругларның чугаазын сайзырадырының аргалары.....	11-13
II. 5. Назы-харынга дүүштүр уругларның аас чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга.....	13-15
Программаның күүселдезинге өөредилге-методиктиг хандырылга	16
Чижек календарь-тематиктиг планнаашкын	17-24

Уруглар данзызы:

№	Ат-сывы	Торуттунген чылы
1	Ажы-оол Дажы Акимович	19.08.2017г
2	Донгак Ария Хулеровна	30.05.2017г
3	Дыртый-оол Айлин Чингисовна	13.06.2017г
4	Монгуш Ай-Херел Хеймер-оолович	07.07.2017г
5	Монгуш Пема Артышовна	17.10.2017г
6	Серен-Доржу Аселья Айбековна	27.06.2017г
7	Сарыглар Чингис Русланович	10.06.2017г
8	Тюлюш Алангы Айбековна	22.05.2017г
10	Сат Долума Менгиленовна	24.07.2017г
11	Ховалыг Аюш Эртине-Байырович	22.03.2017г